UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De manhaftige Arria in wetenschappelijk perspectief

van Gils, L.

DOI
10.5117/lam2022.2.003.gils
Publication date
2022
Document Version
Final published version
Published in
Lampas

Link to publication

Citation for published version (APA):
van Gils, L. (2022). De manhaftige Arria in wetenschappelijk perspectief. *Lampas*, *55*(2), 142-162. https://doi.org/10.5117/lam2022.2.003.gils

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:10 Feb 2026

Amsterdam University Press

LAMPAS 55.2 (2022) 142-162
HTTPS://DOI.ORG/10.5117/LAM2022.2.003.GILS

De manhaftige Arria in wetenschappelijk perspectief [1]

Lidewij van Gils
Universiteit van Amsterdam
l.w.vangils@uva.nl

Abstract
What we know about women in ancient Rome depends on the available sources, but also on the questions we ask. In this article, the role of women in Latin literature is discussed in relation to the academic interest for these characters and the changes in these interests. Whereas a first generation of studies of Roman women was mostly focused on (stereo)types in literature, the second generation used material and textual sources to contextualize the lives of actual women in specific places and at specific times, and the third generation is influenced by gender theories and questions what femininity and masculinity mean in a specific socio-cultural environment. The case of Arria as described by Martial and Pliny serves to illustrate the different approaches to women in antiquity.

Keywords: Roman women, Arria, Pliny, Martial, gender studies

1 Inleiding

Als we de eindexamenleerlingen van 2022 met Latijn in het pakket zouden vragen naar hun favoriete personage uit de Oudheid, zullen er vermoedelijk niet veel met Arria op de proppen komen, hoewel ze in zekere zin de heldin is van het pensum: haar lof wordt zowel in een epigram van Martialis (1.13) gezongen als in een brief van Plinius (3.16). Als leerlingen al een vrouwelijk

1 Dit artikel is begonnen als workshop op een Nazomerconferentie van de VCN in september 2021, vervolgens bewerkt tot de NKV-eindexamenlezing voor leerlingen van de gymnasia en gymnasiale afdelingen in Amsterdam en in laatste versie nog aanmerkelijk verbeterd door de kritische feedback van met name Jaap-Jan Flinterman en Emily Hemelrijk, die uiteraard geen enkele verantwoordelijkheid dragen voor de onvolkomenheden die het artikel nog bevat.

© Lidewij van Gils

personage in de Oudheid als favoriet aanduiden, dan is dat waarschijnlijk eerder Sappho, Cleopatra of Dido, of iemand als Camilla of Artemisia, maar nog waarschijnlijker is het dat leerlingen een mannelijk personage aanwijzen als favoriet: Herakles, Odysseus, Socrates, Alexander, Aeneas, Caesar, Augustus of Marcus Aurelius. Dat we meer weten en vaak positiever oordelen over mannen dan over vrouwen uit de Griekse en Romeinse Oudheid heeft te maken met ten minste drie, onderling gerelateerde factoren: ten eerste de dominante rol van mannen in de Griekse en Romeinse maatschappij (politiek, rechtspraak, kunsten en wetenschappen), ten tweede de slechte overlevering van het toch al geringe aantal vrouwelijke auteurs en ten derde het perspectief van generaties (vooral witte, westerse, mannelijke) classici op deze klassieke teksten, waar de laatste vijftig jaar echter meer diversiteit in is gekomen. In dit artikel ga ik vooral in op deze laatste factor, specifiek in de casus van de Arria-figuur van Martialis en Plinius.

In de volgende paragraaf bespreek ik kort de historische context van Arria's leven en introduceer ik de twee Latijnse teksten waarin Arria als heldin wordt neergezet. De paragraaf eindigt met een aantal wetenschappelijke vragen die we zouden kunnen stellen over Arria's leven en dood. In paragraaf 3 plaats ik deze wetenschappelijke vragen in de context van bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Paragraaf 4 biedt antwoorden op de eerder gestelde vragen en daarmee wordt ook zichtbaar hoe onze wetenschappelijke kennis nog steeds wordt verdiept door de nieuwe vragen die gesteld worden aan teksten die we al eeuwen bestuderen.

2 Arria Maior in de Romeinse literatuur

De meest uitgebreide bron voor Arria's leven is brief 3.16 van Plinius. Daarnaast beschrijft de Griekse geschiedschrijver Cassius Dio haar optreden tijdens het proces tegen haar echtgenoot in het keizerlijk paleis van keizer Claudius (60.16). In Suetonius en Tacitus wordt haar naam ook genoemd, al leren we daar weinig over haar leven. Haar laatste woorden en daden zijn verder onderwerp van een epigram van Martialis (1.13). Tot slot is er een grafschrift in Anagnia (*ILS* 6261 = *CLE* 425), waarin de overledene wordt vergeleken met Arria. Hieruit blijkt dat Arria kort na Trajanus al onderdeel was van het Romeinse collectieve geheugen. Een historische reconstructie van haar leven is niet eenvoudig, maar toch lijkt het nuttig te beginnen met wat we met enige waarschijnlijkheid over haar weten.

Arria was waarschijnlijk van goede komaf en getrouwd met Aulus Caecina Paetus die uit een senatorenfamilie kwam. Rond 40 n.Chr. vergezelde ze

haar man naar de provincie Dalmatia. Hun zoon was al voor hun verblijf in Dalmatia overleden, maar ze hadden nog een dochter, die ook Arria genoemd werd en die getrouwd was met Publius Clodius Thrasea Paetus. Om deze twee Arria's uit elkaar te houden wordt vaak gesproken van Arria Maior en Arria Minor. In het jaar 42 n.Chr. was ook Camillus Scribonianus, als gouverneur met twee legioenen, in Dalmatia, waar hij een opstand tegen de keizer voorbereidde, gesteund door senatoren en *equites*. Het lukte hem echter niet de soldaten mee te krijgen in een revolte en hij besloot toen te vluchten en zelfmoord te plegen.[2] Paetus werd beschuldigd van medeplichtigheid aan deze mislukte opstand. Hij moest zich voor de keizer verantwoorden en werd gedwongen zelfmoord plegen. Arria is hem vanuit Dalmatia achterna gereisd om te kunnen delen in zijn lot. Ze was aanwezig bij het proces en pleegde als eerste zelfmoord toen Paetus aarzelde, hem daarbij bemoedigend toesprekend dat het geen pijn deed.

De mythevorming rond Arria Maior lijkt vrij snel na haar dood te zijn begonnen. De eerste auteur die over Arria heeft geschreven was waarschijnlijk Aulus Persius Flaccus die bevriend was met haar schoonzoon Thrasea. We hebben de verzen van Persius niet over, maar zijn biograaf Suetonius schrijft:

> *Scripserat in pueritia Flaccus etiam* [...] *paucos in socrum Thraseae versus, quae se ante virum occiderat.*
>
> Flaccus [Persius] had in zijn jeugd ook [...] enkele verzen geschreven over de schoonmoeder van Thrasea, die zichzelf vóór haar echtgenoot had gedood.
> (Suetonius, *Het leven van Persius*)[3]

Arria's zelfmoord wordt in de generaties erna een legendarisch verhaal over moed en trouw en – zeker ook relevant voor Arria's familie en de auteurs die onder de Flavische keizers hadden geleefd – van verzet tegen een tiranniek bewind. Voor het overzicht heb ik de drie generaties van Arria Maior, haar dochter Arria Minor en haar dochter Fannia opgenomen in een tabel met ernaast kort informatie over de terechtstelling van hun respectievelijke echtgenoten en literatuurverwijzingen in Persius (via Suetonius), Martialis, Tacitus, Plinius en Cassius Dio (zie tabel 1).

2 De belangrijkste historische bronnen over deze coup zijn Plinius, *Brieven* 3.16, Tacitus, *Annalen* 12.52, Suetonius, *Claudius* 13.35 en Cassius Dio 60.15-16. Een bespreking van deze passages is te vinden in Sherwin-White (1966: 249) en Shelton (2013: 24-26).

3 Latijnse tekst van Rolfe (1914); eigen vertaling.

	echtgenoot	referenties in:	leven auteurs
Caecina Paetus x **Arria Maior** |	terechtgesteld door keizer Claudius (42)	Suetonius, *Pers.* Martialis 1.13 Plinius, *Ep.* 3.16 Cassius Dio 60.16	
Thrasea Paetus x **Arria Minor** |	terechtgesteld door keizer Nero (65)	Tacitus *Ann.* 16.33	Persius (34-62)
Helvidius Priscus x **Fannia**	terechtgesteld door keizer Vespasianus (74)	Plinius, *Ep.* 3.16	Martialis (40-104) Tacitus (56-117) Plinius (61-113) Suetonius (70-140) Cassius Dio (155-235)

Tabel 1. De generaties van Arria I, haar dochter Arria II en kleindochter Fannia. Jaaraanduidingen in de tabel zijn overal n.Chr.

In dit artikel beperk ik me verder tot de twee overgeleverde Latijnse teksten over Arria Maior, die van Martialis en van Plinius, die beiden gelijktijdig leefden met Fannia. Ik plaats ze in deze paragraaf kort in hun literaire context om in de rest van het artikel te verkennen wat ze ons zouden kunnen leren over 'Romeinse vrouwen', over Arria Maior of over 'het vrouwelijke en mannelijke' in de Romeinse cultuur.

In chronologische volgorde van verschijnen, beginnen we met het epigram van Martialis. Deze dichter die als jongeman van Hispania Citerior naar Rome is verhuisd, staat niet als erg vrouwvriendelijk te boek.[4] Zelfs als Martialis in een fictief grafepigram een trouwe echtgenote en fortuinlijke moeder lijkt te eren, volgens een formule die we kennen van echte grafinscripties, blijkt in het laatste vers dat de hooggewaardeerde eigenschap *univira* ('slechts toebehoord hebbend aan één man') zo obsceen mogelijk wordt geformuleerd.

contigit et thalami mihi gloria rara fuitque
una pudicitiae mentula nota meae.

mij viel een schaarse echtelijke roem ten deel
en in mijn kuisheid kende ik één lul.
(Martialis, *Epigram* 10.63.7-8)[5]

4 Een recente introductie op man- en vrouwtypen in Martialis is Watson (2019).

5 De Latijnse editie is van Shackleton Bailey (1993). De verzen zijn door Vincent Hunink vertaald voor dit artikel en ik ben hem er erg erkentelijk voor, omdat hij in tegenstelling tot gepubliceerde vertalingen de obsceniteit van het laatste vers ook in het Nederlands goed weergeeft.

Martialis' epigrammen bevatten in totaal 65 verwijzingen naar vrouwen die we min of meer kunnen identificeren. Zoals gezegd, worden de meeste dames, net als overigens de heren in Martialis' corpus, ongenadig hard aangevallen. Voor vrouwen zien we bepaalde beelden regelmatig terugkomen: ze zijn hebzuchtig, dronken, geil, lelijk, oud of ijdel. Mannen kunnen worden beledigd door verwijzingen naar zelfoverschatting, vrouwelijk gedrag of oneervolle situaties.

Te midden van zoveel vrouwonvriendelijkheid vallen een paar epigrammen op waarin vrouwen wél een sympathieke rol krijgen. Het betreft een enkel gelegenheidsepigram waarin de dichter een meisje toewenst dat ze een goed en vruchtbaar huwelijk zal hebben (4.13 en 11.53) en in het geval van het voorgenomen huwelijk van Canius en Theophila (7.69) worden Theophila's literaire talent en kennis onvrouwelijk groot genoemd (*tam non femineum … sapit,* 6): een groter compliment is uiteraard niet denkbaar. Daarnaast lezen we enkele vleiende, waarschijnlijk ook in opdracht of als wederdienst geschreven epigrammen voor zijn beschermvrouwen Argentaria Polla (weduwe van de beroemde dichter Lucanus) en de Spaanse Marcella, over wie hij in het twaalfde boek epigrammen schrijft, wanneer hij na ruim dertig jaar Rome de rug heeft toegekeerd en teruggekeerd is naar zijn geboortestreek in Hispania (7.21, 7.23, 10.64 en 12.21).[6]

En dan zijn er in boek 1 nog twee epigrammen over historische vrouwen die vanwege hun zelfmoord en loyaliteit aan hun echtgenoot in Rome kennelijk al legendarisch waren.[7] Epigram 1.13 gaat over Arria Maior en epigram 1.42 over Porcia, echtgenote van Caesarmoordenaar Brutus, die bij het bericht van Brutus' dood ook wilde sterven en bij gebrek aan wapens hete kolen slikte om er een eind aan te maken.

Het epigram van Martialis over Arria roept met het eerste woord *casta* direct het beeld op van de *univira* echtgenote die haar leven aan één man wijdt, namelijk 'haar Paetus', die ook in het eerste vers wordt genoemd.

Casta suo gladium cum traderet Arria Paeto,
quem de visceribus strinxerat ipsa suis,
'si qua fides, vulnus quod feci non dolet,' inquit,
'sed tu quod facies, hoc mihi, Paete, dolet.'

De kuise Arria
gaf Paetus 't zwaard dat zij

6 Zie Hemelrijk (1999: 140-142).

7 Zie Hunink (2019) voor een Lampasartikel over de thema's in Martialis' boek 1.

met eigen hand haar borst
had uitgetrokken

'Heus,' sprak zij, 'die wond
van mij is pijnloos, maar
de wond die jij gaat slaan,
die doet mij pijn!'
(Martialis, *Epigrammen* 1.13)[8]

Martialis' Arria is onverschrokken (*ipsa* 'met eigen hand' trekt ze het zwaard uit haar ingewanden) en na dit voorbeeld voor haar echtgenoot spreekt ze hem toe. We lezen in de andere bronnen (Plinius en Cassius Dio) dat Arria's woorden *'Paete, non dolet'* legendarisch waren, en in het derde vers parafraseert Martialis dit op poetische wijze met *'vulnus quod feci non dolet'*.[9] De betekenis van het laatste vers is raadselachtig, of in elk geval verschillen de interpretaties van commentatoren.[10] Letterlijk laat Martialis Arria zeggen 'Maar wat jij zal doen, dat, Paetus, doet me pijn.' De vraag is wat Paetus zal doen. Noch Martialis noch Plinius zegt iets over Paetus, maar ze kunnen ervan uitgaan dat het publiek wel weet dat hij ook zelfmoord zal plegen en Cassius Dio is daar ook expliciet over.[11] Is het zijn dood die haar verdriet doet, zoals Vincent Hunink dit blijkens zijn vertaling interpreteert ('de wond die jij gaat slaan')? Of is het zijn aarzeling die haar verdriet doet en is ze kritisch op haar man? Dan lijkt dit gedicht op het zogenaamde grafepigram dat we eerder van Martialis bespraken: oppervlakkig gezien lof, maar onder de oppervlakte toch een kritische toon. De laatste woorden van het vers *'Paete, dolet'* lezen in elk geval als een speelse variatie op de kennelijk al beroemde uitspraak *'Paete, non dolet'*.

Onze belangrijkste bron over Arria Maior is een brief van Plinius die zo uitgebreid is dat het citeren van relevante passages te veel ruimte in dit artikel zou innemen. Ik zal me beperken tot het geven van context en het samenvatten van de inhoud.

8 Latijnse tekst van Shackleton Bailey (2006). Vertaling van Hunink (2015).

9 In zijn commentaar op Martialis boek 1 bespreekt Howell (1980: 137) een aantal positieve en negatieve evaluaties van Martialis' literaire aanpassing van Arria's beroemde woorden.

10 Zie Howell (1980: 138) en Shelton (2013: hoofdstuk 1).

11 Cassius Dio schrijft dat ze niet wilde leven, nadat haar man gestorven was (αὕτη γὰρ γυνὴ Καικίνου Παίτου οὖσα οὔτ' ἠθέλησε θανατωθέντος αὐτοῦ ζῆσαι), waar volgens mij niet mee bedoeld is dat zijn dood voortijdig was aan haar zelfmoord, maar dat ze besloot niet meer te leven toen ze inzag dat zijn dood onvermijdelijk was.

In Plinius' brieven worden zeventig vrouwen met name genoemd,[12] waaronder Arria Minor, Clodia Fannia, Verulana Gratilla (3.11), Arria Maior en Vibia (3.16), Cornelia met haar *liberta* (4.11), Corellia Hispulla (4.17), Rectina (6.16), Attia Viriola met haar stiefmoeder (5.33), Calpurnia (7.5), de moeder van Romanus (10.4) en de christelijke *ministrae* (10.96).[13] Plinius' brieven vormen een unieke bron over Romeinse vrouwen, omdat Plinius de meesten van hen persoonlijk goed kende. Plinius schotelt ons als literaire lezers zorgvuldig opgestelde portretten voor van de vrouwen over en aan wie hij schrijft.[14] Zijn literaire en politieke ambitie om vooral zijn eigen persoonlijkheid voor een breed publiek gestalte te geven maakt dat we elk personage in de context van een breder thematisch kader moeten plaatsen, waarin ze als voorbeeld of anekdote fungeren.

De brief aan zijn vriend Nepos over Arria (*Epistula* 3.16) begint en eindigt met het thema dat de grootste daden niet ook de beroemdste daden zijn.[15] Arria's leven is vervolgens tekenend voor dit wijze inzicht, want hoewel haar laatste woorden ('*Paete, non dolet*') en haar zelfmoord haar onsterfelijk beroemd gemaakt hebben, weet Plinius via haar kleindochter Fannia nog een aantal andere heldhaftige optredens op te tekenen waar ze in zijn ogen minstens zoveel lof voor zou verdienen. Zo heeft ze voor haar doodzieke man Paetus verborgen weten te houden dat hun eveneens doodzieke zoon gestorven is; ze is haar man eigenmachtig achterna gereisd vanuit Dalmatia naar de keizer, nadat de soldaten van de keizer hadden geweigerd haar mee te nemen; en ze had het lef tegen de weduwe van Scribonianus uit te varen dat ze zich zou moeten schamen te leven na de dood van haar echtgenoot. Plinius laat met deze brief zien dat hij het heldhaftige en opstandige optreden van Arria Maior (en impliciet van haar nageslacht) tegen tirannieke keizers positief waardeert. Deze kritische blik past de intellectuele elite van het post-Flavische keizerrijk goed, zoals we ook in Tacitus kunnen zien. Met deze brief suggereert Plinius bovendien dat juist de meest heldhaftige daden onopgemerkt blijven. Plinius zou een persoonlijke reden kunnen hebben om zijn eigen gebrek aan beroemde wapenfeiten met deze wijsheid te compenseren.

12 Carlon (2009: 7) vindt de aanwezigheid van vrouwen in Plinius brieven relatief hoog (15%), maar dat zegt misschien al genoeg over de lage verwachtingen die we hebben. Onder Plinius' adressaten zijn zes verschillende vrouwen (naast ruim negentig mannen).

13 De hier genoemde namen komen voor in de teksten van het Centraal Eindexamen Latijn 2022.

14 Hunink (2020) heeft brieven aan zijn vrouw Calpurnia vertaald.

15 De eerste zin luidt: *Adnotasse videor facta dictaque virorum feminarumque alia clariora esse alia maiora.*

Het is bijzonder dat deze zo verschillende auteurs dezelfde historische vrouw op een literair voetstuk plaatsen.[16] Arria was in maatschappelijk opzicht geen belangrijke of invloedrijke persoon, maar kennelijk heeft ze zoveel indruk gemaakt op haar directe omgeving dat ze een monument kon worden ook buiten haar familie, al is het waarschijnlijk dat haar familie een grote rol speelde bij die bekendheid: haar schoonzoon Thrasea heeft zich verzet tegen keizer Nero en de echtgenoot van haar kleindochter Fannia tegen keizer Vespasianus, waarmee ze de opstandige traditie van hun (groot)ouders voortzetten (zie tabel 1). Arria Maior wordt in elk geval al snel legendarisch en past daardoor zowel binnen de spitsvondige context van Martialis' epigrammen over uitzonderlijk gedrag als binnen de educatieve, persoonlijke context van Plinius' brieven, waarin *exempla* een belangrijke rol spelen.

Als classici kunnen we de teksten over Arria ook gebruiken om antwoorden te vinden op vragen die verder gaan dan de literaire casus. We kunnen ze bijvoorbeeld lezen als bronnen over Romeinse vrouwen in het algemeen of over senatorenvrouwen in de tijd van keizer Claudius, of als teksten waarin we culturele waarden van vrouwelijkheid en mannelijkheid onderzoeken. In de volgende paragraaf zal ik kort deze drie soorten wetenschappelijke benaderingen in een breder perspectief zetten om in paragraaf 4 te kijken welk soort antwoorden de passages over Arria ons kunnen geven op de genoemde vragen.

3 Vrouwen in de Oudheid

Arria figureert, net als andere vrouwen in de Griekse en Romeinse literatuur, als dankbaar *onderwerp*, maar het idee dat een vrouw een gelijkwaardige gesprekspartner kon zijn, lijkt voor mannelijke tijdgenoten vooral iets om grappen over te maken, zoals Juvenalis, tijdgenoot van Martialis en Plinius, dan ook doet in zijn misogyne zesde satire. Nadat hij muziekminnende vrouwen heeft afgeserveerd, gaat hij verder met het nog vreselijker type vrouw dat met mannen mee denkt te kunnen praten over militaire zaken of literatuur:

Sed cantet potius quam totam pervolet Vrbem
audax et coetus possit quae ferre virorum
cumque paludatis ducibus praesente marito
ipsa loqui recta facie siccisque mamillis.

16 Martialis en Plinius kenden elkaar overigens wel, blijkens Plinius, *Brieven* 3.21 en Martialis, *Epigrammen* 10.19. Beide teksten zijn vertaald door Leeman (1973).

[...]
Illa tamen gravior, quae cum discumbere coepit
laudat Vergilium, periturae ignoscit Elissae,
committit vates et comparat, inde Maronem
atque alia parte in trutina suspendit Homerum.[17]

Toch nog beter
zo'n 'zangeres', dan één die zelfverzekerd
de hele stad af vliegt om zich te steken
in mannenpraat en zonder schrik of blos
met generaals krijgskansen gaat bespreken
waar manlief bij staat.
[...]
Het ergste is een vrouw die bij 't diner
al vóór de soep verschijnt, Vergilius
ter tafel brengt en Dido's zelfmoordplannen
goedpraat met parallellen en citaten,
en bij de vis nog steeds zit te vertellen
wie zwaarder weegt: Vergilius of Homerus.
(Juvenalis, *Satiren* 6.398-401; 434-437)[18]

Natuurlijk is dit satire en daarmee geen letterlijke weergave van Juvenalis' eigen ideeën, of die van zijn sociale klasse.[19] Toch is bekend dat grappen van een dominante groep (hier: welgestelde, goed opgeleide mannen) over een sociaal zwakkere groep in de samenleving (goed opgeleide vrouwen in het Rome van Juvenalis) de ongelijke machtsverhouding versterken.[20] Vrouwen kregen niet hetzelfde podium, als ze al ooit zo satirisch over mannen zouden schrijven, en daarmee legt deze satire dus wel degelijk sociale ongelijkheid bloot. En, erger nog, de satire vervulde bij elke herhaling een rol in het continueren van dit negatieve stereotype. Sprekende en schrijvende vrouwen waren er wel, maar voor zover we iets van hun oorspronkelijke gedachten over hebben, is dat omdat mannelijke schrijvers hun die ruimte gaven als sprekend personage of, zeer zeldzaam, als auteur.[21]

17 Teksteditie Braund (2004).
18 Vertaling d'Hane-Scheltema (2006).
19 Zie ook Hemelrijk (1999: 87-88) voor een bespreking van de *Matrona Docta*, onder andere in Juvenalis 6.
20 Zie onderzoek van Giselinde Kuipers, bijvoorbeeld in Kuipers (2015²).
21 Sulpicia's gedichten werden gepubliceerd met die van Tibullus, bijvoorbeeld. Zie Hemelrijk (1999) en (2000).

Dat we weinig teksten van vrouwen zelf hebben, is dus enerzijds te danken aan het reeds benoemde gebrek aan een contemporain podium voor vrouwen vergeleken met mannelijke auteurs. Maar daarnaast selecteerden de lezers van Griekse en Latijnse teksten tot ver in de 20e eeuw alleen die teksten voor hun onderwijs of studie die een hoogopgeleid, mannelijk perspectief boden.[22] Het selectiecriterium was een logische consequentie van hun eigen maatschappelijke context. Het is niet toevallig dat de toetreding van vrouwen tot de wetenschap aan het begin van de 20e eeuw heeft geleid tot het problematiseren en contextualiseren van de canonieke teksten als venster op de Oudheid. Deze nieuwe generaties wetenschappers stelden vanzelf nieuwe vragen, aanvankelijk over *de rol van de vrouw*, daarna over *het dagelijks leven van de vrouw* en de laatste twee decennia ook over *het beeld van vrouwen en het vrouwelijke*. Die laatste vraag bleek ook voor de mannelijke kant eigenlijk niet zo onderzocht, dus over *het mannelijke* of *het beeld van de man* zijn ook recente studies te vinden.[23] In de volgende drie sub-paragrafen plaats ik de genoemde vragen kort in hun wetenschappelijke context voor we terugkeren naar Arria.

3.1 Stereotypen in de studie van vrouwen

Er zijn veel boeken over 'vrouwen in de Oudheid',[24] maar een titel als 'mannen in de Oudheid' is nergens te vinden. Dat zegt iets over het (Griekse/Romeinse mannelijke, elitaire) wetenschappelijke perspectief: vrouwen zijn anders, net als migranten, slaven en kinderen. Een recent boek van Joris Luyendijk dat in de media veel stof deed opwaaien noemt het autochtone, mannelijke, hoogopgeleide perspectief anno 2022 nog steeds de norm, of, zoals hij het zegt: mensen met deze achtergrond hebben '7 vinkjes'.[25] In de sociologie wordt al langer de nadruk gelegd op de rol die gender, geboorte(plaats), opvoeding, onderwijs, sociale omgeving, gezondheid en uiterlijk spelen bij de kansen die mensen krijgen in onder andere hun professionele leven. Het is de combinatie van al deze factoren – ook wel *intersectionaliteit* genoemd – die maakt dat er geluisterd wordt naar je mening of dat er slechts over je wordt gesproken.

22 De selectie zal deels ook met genrevoorkeur te maken hebben gehad: auteurs van epos, tragedie, geschiedschrijving en redevoeringen waren mannen.

23 Zie bijvoorbeeld Watson (2019).

24 Schuller (1987), James en Dillon (2012), Fabre-Serris and Keith (2015) en McClure (2019).

25 Luyendijk (2022).

De eerste studies over vrouwen in de Oudheid vulden met grove streken de ontdekte kennislacune: de bekende Griekse en Romeinse literatoren werden opnieuw gelezen met de vraag wat zij ons konden leren over de rol van 'de vrouw'. Met de sensibiliteit van de huidige tijd is het makkelijk kritiek te leveren op het ongenuanceerde karakter van deze benadering, waarin het mannelijke perspectief op 'de vrouw' – als fenomeen, niet als individu – nog niet werd geproblematiseerd. Toch heeft ook die eerste generatie studies geleid tot nuttige observaties, en de studie van Sarah Pomeroy (1975) vatte de resultaten van het onderzoek al in de titel van haar boek (*Goddesses, whores, wives and slaves*) goed samen: vrouwen werden in de overgeleverde bronnen vooral herkend in de rollen 'godinnen, hoeren, echtgenoten en slavinnen'.[26] Deze stereotype benaderingen van vrouwen in Griekse en Romeinse bronnen bleken gemakkelijk met voorbeeldpassages geadstrueerd te kunnen worden. In het geval van echtgenotes kunnen we zelfs allerlei subtypen van 'de typische echtgenote' onderscheiden. Ik bespreek er hier vier:[27]

1. Gehoorzaam aan de man, kuis (*casta*) en behorend aan één man (*univira*), bescheiden, toegewijd aan haar kinderen, nijver in wolbewerking, verantwoordelijk in het huishouden, maar onzichtbaar in de publieke ruimte.
2. Loyaal aan en een steun voor haar man, kuis, intelligent, muzikaal, belezen, focus op gezin.
3. Overspelig, onbetrouwbaar, verkwistend, drankzuchtig, luidruchtig, zichtbaar in de publieke ruimte.
4. Autonoom, op macht belust, intelligent, rijk, gevaarlijk, manipulatief.

Het eerste type is de ideale echtgenote die we bijvoorbeeld kennen van Livius' verhalen over Cornelia, moeder van de Gracchen, en de kuise Lucretia, maar het is ook in vele grafschriften terug te vinden. Juvenalis introduceert dit positieve stereotype als

> Een mooie vrouw mét geld,
> manieren, moederwarmte en ook nog reeksen
> voorouderbeelden in haar huis, en minstens
> zo kuis als een Sabijnse maagd.

26 Pomeroy (1975).

27 Voor de eerste twee typen verwijs ik naar hoofdstuk 3 in Shelton (2013), *Pliny's women*. Een belangrijke bron voor het eerste subtype is de *Laudatio Turiae*, waaraan Lampas 34.1 (2001) is gewijd.

om vervolgens te verzuchten:

> En wie verdraagt een vrouw die zo volmaakt is?
> Dan liever nog een straatmeid, heus, veel liever
> dan zo'n Cornelia, 'Moeder der Gracchen',
> wier deugden even hoog gaan als haar neus
> en die een glorieuze bruidsschat aandraagt.
> (Juvenalis, *Satiren* 6.161-164; 165-169)

Het tweede type is de intellectuele *matrona,* die in de literaire bronnen niet altijd positief wordt beoordeeld. Plinius schetst zijn vrouw Calpurnia wel vol trots naar dit ideaalbeeld in brief 4.19 aan haar tante:

> Enorm intelligent, enorm spaarzaam. Dol op mij ook, wat wijst op een goede huwelijksmoraal. En daarbij heel geïnteresseerd in literatuur, vanuit haar genegenheid voor mij. Het zijn mijn teksten die ze in handen heeft, leest en herleest, ja vanbuiten leert. O wat is ze bezorgd als ik een pleidooi moet gaan houden, wat is ze blij wanneer ik dat achter de rug heb! Ze organiseert mensen die haar komen vertellen hoeveel applaus, hoeveel bijval ik krijg, welk vonnis er volgt. En als ik eens een publieke voorlezing geef is zij het die vlakbij zit, achter een gordijn, en complimenten voor mij met gretige oren in zich opneemt. Ze zet zelfs verzen van mij op muziek en speelt ze dan op de lier, zonder lessen van een muziekdocent, maar alleen van de liefde, die de beste leraar is.
> (Plinius, *Brieven* 4.19)[28]

Als we even terugdenken aan Juvenalis' bespotting van dames die zo nodig Vergilius moesten citeren tijdens het diner, dan vallen die onder hetzelfde type, met als verschil dat ze in de satire aan tafel pronken met hun kennis, wat kennelijk onverdraaglijk is voor de aanwezige heren.

Het derde type is de uithuizige echtgenote die vooral geld verkwist door mooie kleding te kopen en haar netwerk te onderhouden. Dit stereotype duikt al vroeg in de Romeinse literatuur op, zoals we kunnen zien bij de toneelschrijver Plautus uit de 3e eeuw v.Chr. Hij legt het personage Megadorus het volgende in de mond.

> [Er rijden steeds meer handelaren in de stad, maar dat valt vooral op] op het moment dat ze de rekeningen komen brengen. Daar staan ze: de voller, de borduurder, de juwelier, de wolbewerker; de mensen die boordsels

28 Vertaling door Hunink (2020).

> maken, en die van de overtunica's, de kleurbewerkers: die van rood, die van paars en die van geel, de lange-mouw-aanzetters, de parfumeurs en de ondergoedverkopers, schoenverkopers en zittende schoenmakers, vervaardigers van lichte schoentjes en die van sandalen, kledingmakers die malve gebruiken; en ze willen geld die vollers, en de kleermakers willen geld; ook de makers van borstbanden staan erbij en de gordelmakers. En als je denkt dat je ze hebt afbetaald, gaan ze weg, maar er komen er driehonderd terug die met open beurzen in je hal staan te wachten.
> (Plautus, *Aulularia* 505-522)[29]

En zo gaat Megadorus nog even door om het vooroordeel van de verkwistende echtgenote flink uit te melken, uiteraard tot hilariteit van het toneelpubliek.

Het vierde type is de *femme fatale*, aantrekkelijk, slim en met politieke of zakelijke plannen, kortom: uiterst gevaarlijk vanuit mannelijk perspectief. We kennen het voorbeeld van Clodia uit Cicero's verdediging van Caelius, waarin hij dit stereotype zeer effectief oproept om haar invloed uit te schakelen.[30] Ook Tacitus schrijft over zulke manipulatieve echtgenotes, bijvoorbeeld Agrippina de Jongere die haar oom, keizer Claudius, zou hebben verleid. Tacitus schrijft over het moment dat ze trouwen:

> Vanaf dit ogenblik stond het staatsbestel op zijn kop en alles gehoorzaamde aan een vrouw die niet, zoals Messalina dat deed, uit losbandigheid de draak stak met het openbare belang, het werd een strak gehouden, ja schier mannelijke tirannie. […] Haar kolossale gouddorst had als dekmantel het voorwendsel dat er middelen voor de regering bijeengebracht moesten worden.
> (Tacitus, *Annalen* 12.7)[31]

Zodra Agrippina trouwt met de keizer, verandert ze volgens Tacitus in een machtswellustige, hebzuchtige vrouw, waarmee ze volledig voldoet aan het vierde stereotype van de echtgenote.

3.2 Specifieke vrouwen in hun geografische en sociale context

Natuurlijk doen deze stereotyperingen geen recht aan de feitelijke rollen die vrouwen in de maatschappij op zich konden nemen, en Sarah Pomeroy staat met haar werk aan de basis van een tweede generatie studies over 'de

29 Eigen vertaling.
30 Zie bijvoorbeeld Van Gils (2010) in het Lampas-themanummer (43.1) over de *Pro Caelio*.
31 Vertaling van Meijer (1990).

vrouw', waarbij meer wordt ingezoomd op de *maatschappelijke* rollen die een bepaalde groep vrouwen in een bepaalde periode en op een specifieke plaats kon vervullen. Vrouwen worden niet langer geanalyseerd als voorbeeld van een bepaald type, wat alleen vanuit niet-vrouwelijk oogpunt een logisch perspectief was, maar als complexe en complete individuen. In 1984 is een Lampas-themanummer verschenen onder gastredactie van Josine Blok met daarin goede voorbeelden van dergelijk onderzoek. Dit onderzoek maakt gebruik van een grote variëteit aan (onder andere epigrafische) bronnen en kan daarmee een schat aan nieuwe informatie toevoegen aan onze wetenschappelijke kennis over vrouwen die in de Oudheid hebben geleefd. Een relevante vraag in deze benadering kan bijvoorbeeld gaan over het leven van Vestaalse Maagden in de Late Republiek, over de invloed van vrouwen aan het keizerlijke hof of over de maatschappelijke rollen die vrouwen buiten Rome op zich konden nemen.[32]

3.3 Aandacht voor *gender*: cultureel bepaalde mannelijke en vrouwelijke kenmerken

Sinds een tweetal decennia is een derde generatie studies in opkomst die sterk zijn beïnvloed door nieuwe vragen en concepten in het maatschappelijk debat en wetenschappelijke inzichten in genderstudies: wat bedoelen we eigenlijk als we een man/vrouw-onderscheid maken en in hoeverre hebben andere culturen daar vergelijkbare of juist andere opvattingen over?[33] Wat geldt als mannelijk of vrouwelijk wordt cultureel ingevuld en we kunnen deze normen onderzoeken en de vraag stellen hoeveel ruimte er in een bepaalde samenleving is om van dergelijke gendernormen af te wijken.

Om dit soort vragen te kunnen beantwoorden maken we dankbaar gebruik van antropologische benaderingen die het gedrag van mensen in kaart brengen en relateren aan kenmerken als geslacht, leeftijd, klasse en wat verder relevant lijkt in de sociale context. Zo kunnen we bijvoorbeeld kijken naar de bewegingsruimte van jongens, meisjes, mannen en vrouwen in een bepaalde sociale positie in een Grieks of Romeins huis en buitenshuis. Dan komen we er achter dat Griekse meisjes en vrouwen van een hogere stand niet gezien mochten worden door mannen buiten hun eigen familie. Griekse vrouwen uit de elite zijn op sommige afbeeldingen gesluierd, wat hen wellicht de enige mogelijkheid gaf om 'onzichtbaar', dus zonder eerverlies, over straat te gaan. Een sluier die vrijheid geeft aan vrouwen is een

32 Een reeds met de Homerusprijs bekroond boek voor breed publiek over Romeinse vrouwen buiten Rome is recentelijk verschenen van de hand van Emily Hemelrijk (2021).

33 Goede inleidingen op deze nieuwe benaderingen zijn Holmes (2012) en Foxhall (2013).

onderwerp dat we ook kennen uit andere culturen waar eer een grote rol speelt. Antropologische benaderingen en vergelijkingen kunnen zo toegang geven tot nieuwe kennis over vrouwen (en mannen) in de Oudheid.[34]

Met een meer taalkundige benadering worden gender-gerelateerde *frames* in onze tekstuele bronnen onderzocht. In zekere zin zijn we hiermee terug bij de stereotypen van de eerste benadering, maar met het verschil dat we ze als *frame* herkennen en analyseren.[35] Een *frame* is een beeld van iets of iemand dat is samengesteld uit allerlei uiterlijke en innerlijke kenmerken; het benoemen van één kenmerk roept direct het volledige beeld op. Over het algemeen zijn frames niet waardenvrij, maar juist sterk positief of negatief gekleurd voor taalgebruikers die het eens zijn over de *frames*: een vrouw die blond wordt genoemd, wordt door dat ene woord geassocieerd met het frame van een aantrekkelijk, maar dom meisje. Een *frame* wordt versterkt door herhaling, zelfs voor taalgebruikers die het frame zelf niet zouden (willen) gebruiken. Het is feitelijk een sterk retorisch, manipulatief middel en wordt met succes ingezet en onderzocht in politieke contexten: republikeinse presidenten in de Verenigde Staten *framen* zichzelf graag als 'de strenge vader', terwijl democratische presidenten als Obama en Biden zichzelf in hun verhouding tot de staat liever zien als 'een verzorgende ouder'.[36]

Een belangrijke vraag voor wie oude culturen bestudeert is in hoeverre *frames* iets te maken hebben met de werkelijkheid. Kunnen de stereotype vrouwen in Juvenalis' *Satiren* ons iets vertellen over hoe het echt was om vrouw te zijn in het Rome van de vroege keizertijd? *Frames* zeggen vooral iets over degene die ze gebruikt, en als Juvenalis schrijft dat belezen vrouwen te veel praten over Homerus en Vergilius dan zegt dat vooral iets over zijn eigen ergernis en die van de lezers die zijn ergernis herkennen. Over vrouwen kunnen we op basis van dit voorbeeld vooral concluderen dat sommigen kennelijk behoorlijk goed waren opgeleid in de klassieke literatuur.[37] Als een *frame* in de maatschappij frequent wordt gebezigd, bijvoorbeeld dat goede echtgenotes hun man en kinderen toegewijd zijn (te vinden in grafschriften, maar ook in brieven en historiografie) of dat slechte echtgenotes op geld en macht uit zijn (komedie, epigrammen, satire, historiografie), dan kan zo'n *frame* ook effect hebben op het gedrag, vooral als meisjes van jongs af aan vertrouwd zijn met bepaalde positief en negatief geladen frames: ze gaan

34 Zie bijvoorbeeld Llewellyn-Jones (2007).

35 Een belangrijke denker op dit gebied is George Lakoff, bijvoorbeeld in Lakoff (2016).

36 Zie Lakoff (2016).

37 Zie Hemelrijk (1999) over goed opgeleide vrouwen in het Romeinse Rijk en de verschillende reactie die dit opriep.

zich ernaar gedragen. En zo wordt een frame een selffulfilling prophecy. De conclusie voor studenten van de Oudheid is dan dat *frames* over vrouwen die we veelvuldig in de literatuur vinden, de werkelijkheid van mensen uit die tijd kleurden en mogelijk begrensden. Een afwijking van gendernormen leidt al snel tot negatieve *framing*: een vrouwelijke (slappe en onechte) man of een mannelijke (gevaarlijke) vrouw.

Het is na deze uitweiding over wetenschappelijke benaderingen van vrouwen en vrouwelijkheid in de Oudheid tijd om terug te keren naar Arria. In de volgende paragraaf zullen we zien hoe de interpretaties van de Arria-passages in Plinius en Martialis de afgelopen eeuw steeds verder verdiept zijn.

4 Wat kunnen we leren van en over de Arria van Plinius en Martialis?

Arria was een 'toegewijde echtgenote' volgens de Plinius-commentator Sherwin-White.[38] Vergelijkbare morele oordelen over het soort vrouw dat Arria was, vinden we in veel boeken en artikelen tot in elk geval de jaren tachtig.[39] Arria wordt vooral gezien als een lichtend voorbeeld voor andere vrouwen.[40] Een discussiepunt binnen deze benadering die vrouwen in de Oudheid feitelijk vooral als (stereo)typen interpreteert, gaat over de vraag of Arria naast moedig ook onderdanig was en zich opofferde voor haar familie (een bekend ideaal) of dat ze moedig en *niet* onderdanig was, wat een apart stereotype is met meerdere voorbeelden in de klassieke literatuur.[41] Het classificeren van vrouwen in de literatuur met behulp van stereotypen geeft meestal antwoord op de vraag van 'wat voor soort vrouw' er sprake is in een bepaalde tekstpassage. De vraagstelling verraadt een zekere vooringenomenheid vanuit mannelijk perspectief, maar dat wil niet zeggen dat dit type observaties niet nuttig is. De klassieke teksten zijn bijna altijd geschreven door mannen, dus dit type observatie past misschien wel bij wat de auteur aan zijn (voornamelijk mannelijke) publiek wilde

38 Sherwin-White (1966: 384).

39 Friedlaender (1910: 519-520) noemt Arria dapper en toegewijd, Carcopino (1941 [1939]: 104-105) heeft het over het hoge morele gehalte van Romeinse echtgenotes zoals Arria, Balsdon (1962: 58) over de gehoorzaamheid aan hun echtgenoot en Pomeroy (1975: 171-172) en Grisé (1982: 74) benadrukken het ideaalbeeld van de trouwe vrouw die haar echtgenoot niet wil overleven.

40 Zie ook Schuller (1987: 65-67).

41 Zie Malaspina (1996) voor deze discussie met verwijzingen naar onder andere Cantarella (1981) en Petrone (1995) voor het type 'moedig en niet onderdanig'.

zeggen. Met deze benadering zijn daardoor vragen te beantwoorden die met auteursintentie en het geadresseerde publiek te maken hebben.

Maar stereotypen geven geen antwoord op vragen over de ervaringen, ruimte en keuzes van deze historische vrouwen. Zoals beschreven in paragraaf 3.2 worden er vanaf de jaren tachtig steeds vaker studies verricht die antwoorden zoeken op dit type vragen. Binnen deze benadering past het boek dat Jo-Ann Shelton schreef in 2013 over de vrouwen in Plinius' brieven.[42] Ze reconstrueert daarin zo precies mogelijk hun levens met aandacht voor de sociale klasse, opvoeding, familiebanden, ervaringen en karakter. Ze beschrijft hoe Arria Maior waarschijnlijk rond haar vijftiende getrouwd is met Paetus die minstens tien jaar ouder zal zijn geweest. Ze kregen in elk geval een zoon en een dochter, maar er is een epigrafische aanwijzing dat er nog een zoon is geweest die ze ter adoptie hebben afgestaan aan een echtpaar zonder zoon, zoals binnen de elite niet ongebruikelijk was.[43] Het kan zijn dat Arria en Paetus meer kinderen gekregen hebben in een tijd van hoge kindersterfte. Wetten uit deze tijd stimuleerden Romeinse burgers tot een bepaalde leeftijd om te trouwen en minstens drie kinderen te krijgen.[44] Shelton laat duidelijk zien dat het beantwoorden van vragen over Arria's leven als echtgenote en moeder baat heeft bij de analyse van een grote variëteit aan bronnen: ze legt naast Plinius' brief ook epigrafische bronnen, historisch onderzoek naar kindersterfte en wetteksten.

Voor een beschrijving van mogelijke vriendschapsrelaties met andere senatorenvrouwen combineert Shelton Plinius' brief 3.16 met de Arria-passage in de *Romeinse Geschiedenis* van Cassius Dio (60.16), waarin staat dat Arria door haar band met keizer Claudius' echtgenote Messalina haar leven had kunnen redden. In Plinius lezen we dat Arria de echtgenote van Scribonianus verwijt dat ze nog leeft. Hoewel in beide gevallen de literaire context aanleiding geeft om te twijfelen aan de historiciteit van de gebeurtenissen, maakt de combinatie dat er wel degelijk iets te zeggen lijkt voor het idee dat Arria een vriendschappelijke of in elk geval informele band had met vrouwen als Messalina en Vibia (Scribonianus' echtgenote).[45]

Er is in dit artikel geen gelegenheid om Shelton's uitgebreide hoofdstuk over Arria Maior zelfs maar samen te vatten, maar het moge duidelijk zijn dat het mogelijk is allerlei aspecten van Arria's leven (zoals haar huwelijk,

42 Shelton (2013) heeft een heel hoofdstuk gewijd aan Arria Maior (hoofdstuk 1). Eerder ook Carlon (2009) over vrouwen in Plinius.

43 Zie Shelton (2013: 17).

44 Zie Morrell (2020) voor een recent, *open access*-artikel over de *ius trium liberorum*.

45 Zie Shelton (2013: 30).

moederschap, vriendschappen, reizen, economische zelfstandigheid, besluitvaardigheid en zelfgekozen dood) te bestuderen aan de hand van bronnen over haar en contemporaine bronnen over vergelijkbare vrouwen.

Zoals gezegd, stellen classici zich de laatste paar decennia ook de vraag wat we uit de Griekse en Latijnse literatuur kunnen leren over vrouwelijkheid en mannelijkheid in de vele (sub)culturen van de Oudheid. In het geval van Arria valt op hoe autonoom Arria handelt en hoezeer dat voortdurend contrasteert met de wensen van haar omgeving. We zien in Plinius' tekst een vrouw die de begrafenis van haar zoon kan organiseren en leiden zonder zelfs maar het medeweten van haar man. En ook opvallend is dat ze in elke episode over haar leven wordt geportretteerd als een zeer effectief spreker. De veelgeciteerde woorden *'Paete, non dolet'* zijn het beroemdste voorbeeld, maar ook in de episode over de arrestatie van haar man spreekt ze soldaten toe. En eenmaal bij keizer Claudius wendt ze zich met felle bewoordingen tot de weduwe van Scribonianus. In de episode waarin haar familieleden haar van zelfmoord willen afhouden, wordt ze opnieuw letterlijk geciteerd. Arria lijkt in staat zelfstandig te reizen, te onderhandelen (en dus over geld te beschikken) en te zeggen wat ze denkt in elk willekeurig gezelschap. Ze steunde haar man, en daarmee een politiek complot tegen de keizer. Dat niet iedereen dat deed, laat de vrouw van Scribonianus zien: zij besloot zich van haar man af te keren toen hij in het beklaagdenbankje terecht kwam. Alles bij elkaar wordt Arria vooral geportretteerd als een uitzonderlijk daadkrachtige vrouw die zich niet conformeert aan allerlei genderconventies, al moet erbij gezegd dat het genderideaal van de zich opofferende echtgenote wel overal terugkomt.

En dat laatste is interessant: het *frame* van de zich opofferende echtgenote wordt er wel erg dik bovenop gelegd. Arria's mannelijke wilskracht, daadkracht en zelfstandigheid contrasteert vanuit een Romeins mannelijk perspectief nogal ongemakkelijk met de inertie van Paetus, die toch als samenzweerder tegen een tiranniek bewind ook een glansrol verdiende. Zou Plinius haar imponerende initiatief daarom compenseren met een stevig *frame* van de trouwe en zich opofferende echtgenote die haar besluiten en handelingen uiteindelijk uitvoert ter meerdere eer en glorie van haar man? De eerste commentatoren, die in Arria direct een positief stereotype van de trouwe echtgenote herkenden, zijn in zekere zin na twintig eeuwen nog steeds Plinius' beoogde lezerspubliek. Onderzoekers van de 21e eeuw zullen zich moeten afvragen in hoeverre de rolverdeling tussen Arria en Paetus problematisch was voor de gendernormen uit die tijd en hoe Plinius daar mogelijk retorisch voor compenseert.

In Martialis is het afwijken van gendernormen en daarmee het invulling geven aan negatieve gender *frames* vaak een reden tot spot. Lofdichten daarentegen bevatten juist rolbevestigende kwalificaties: geprezen vrouwen zijn bijvoorbeeld een liefdevolle en onvoorwaardelijke steun voor hun echtgenoten en tegelijkertijd onzichtbaar voor anderen. Het is dus opvallend dat het korte lofgedicht op Arria deels gender-afwijkend gedrag beschrijft dat desalniettemin te prijzen valt. Dat ook Paetus zich niet conform de genderverwachtingen gedraagt, wordt mogelijk in Martialis' laatste vers subtiel en impliciet ter discussie gesteld.

5 Conclusie

Met dit artikel over Arria heb ik enkele oude en nieuwe denkrichtingen over vrouwen in de Oudheid willen verkennen. Wat Arria betreft, zou ik concluderen dat ze in alle bronnen die we hebben, wordt neergezet als een zeer opvallende vrouw die loyaal is aan haar echtgenoot, maar toch zo *virilis* is dat ze een voorbeeld wordt voor haar echtgenoot, in plaats van andersom. Calpurnia leert Plinius' teksten uit haar hoofd, waar Arria haar man voordoet hoe hij moet handelen. Er is sprake van een omkering van genderrollen, waarin Arria veel autonomer is dan we als lezer van een Romeinse vrouw verwachten. Daar zit natuurlijk ook een andere kant aan: want wat zegt dit eigenlijk over Paetus? Alle literatuur die we gelezen hebben is geschreven door en voor mannen en recente onderzoeken naar gendernormen leiden ook tot de vraag hoe we het gender-afwijkende gedrag van Paetus kunnen plaatsen in de historische en literaire context. Studies over mannelijkheid in de Romeinse elitecultuur van de eerste twee eeuwen n.Chr. zullen hopelijk gaan bijdragen aan de beantwoording van dit type vragen.

Bibliografie

Balsdon, I.P.V.D. 1962. *Roman women. Their history and habits*, Londen.

Braund, S. 2004. *Juvenal and Persius*, Cambridge, MA/Londen.

Cantarella, E. 1981. *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*, Rome.

Carcopino, I. 1941 [1939]. *La vita quotidiana a Roma all'apogeo dell'impero*, Bari.

Carlon, J.M. 2009. *Pliny's Women. Constructing virtue and creating identity in the Roman world*, New York/Cambridge.

Fabre-Serris, J. en A. Keith. 2015. *Women and War in Antiquity*, Baltimore.

Friedlaender, L. 1910. *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, Vol. 1*, Leipzig.
Foxhall, L. 2013. *Studying Gender in Classical Antiquity*, Cambridge.
Gils, L.W. van. 2010. 'Van aanklacht naar klucht. Feiten en fictie in de *Pro Caelio*', *Lampas* 43.1, 43-60.
Grisé, Y. 1982. *Le suicide dans la Rome antique*. Parijs.
d'Hane-Scheltema, M. 2006. *Juvenalis, Satiren*, Amsterdam.
Hemelrijk, E.A. 1999. *Matrona Docta. Educated women in the Roman elite from Cornelia to Julia Domna*, Routledge.
Hemelrijk, E.A. 2000. 'Roem, roddel en reputatie. De Romeinse dichteres Sulpicia', *Hermeneus* 72.2, 76-79.
Hemelrijk, E.A. 2021. *Verborgen levens, publieke figuren. Romeinse vrouwen buiten Rome*, Amsterdam.
Holmes, Brooke. 2012. *Gender. Antiquity and its legacy.* Londen.
Howell, P. 1980. *A Commentary on Book One of the Epigrams of Martial*, Londen.
Hunink, V.J.C. 2015. *Epigrammen 1. De waanzin van Rome*, Budel.
Hunink, V.J.C. 2019. '"Met een lach en een traan": Martialis' eerste epigrammenboek.', *Lampas* 52.2, 178-94.
Hunink, V.J.C. 2020. *Mijn lieve Calpurnia, Plinius*, Amsterdam.
James, S.L. en S. Dillon. 2012. *A Companion to Women in the Ancient World*. Malden, MA.
Kuipers, G.M.M. 2015[2]. *Good Humor, Bad Taste. A sociology of the joke*, Boston.
Lakoff, G. 2016. *Moral Politics. How liberals and conservatives think*, Chicago.
Leeman, A.D. 1973. 'Martialis. Ingeleid en uitgeluid', *Hermeneus* 45.1, 2-6.
Llewellyn-Jones, L. 2007. 'House and Veil in Ancient Greece', in R. Westgate, N.R.E. Fisher en J. Whitley (eds), *Building Communities. House, settlement and society in the Aegean and beyond. Proceedings of a Conference Held at Cardiff University, 17-21 April 2001*, Londen, 251-258.
Luyendijk, J. 2022. *De zeven vinkjes. Hoe mannen zoals ik de baas spelen*, Amsterdam.
Malaspina, E. 1996. 'Arria Maggiore. Una "donna virile" nelle epistole di Plinio? (Ep. III,16)', in I. Lana (ed.), *De tuo tibi. Omaggio degli allievi a I. Lana*, Turijn, 317-338.
McClure, L.K. 2020. *Women in Classical Antiquity. From birth to death* (eerste editie), Wiley-Blackwell.
Meijer, J.W. 1990. *Tacitus, Jaarboeken*, Baarn.
Morrell, K. 2020. '*Tutela mulierum* and the Augustan marriage laws', *Eugesta* 10, 89-116.
Petrone, G. 1995. 'La donna virile', in R. RaffaelIi (ed.), *Vicende e figure femminili in Grecia e a Roma. Atti del convegno Pesaro 28-30 aprile 1994*, Ancona, 259-271.
Pomeroy, S. 1975. *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, New York.
Rolfe, J.C. 1914. S*uetonius. The Lives of the Caesars II*, Cambridge, MA.
Schuller, W. 1987. *Frauen in der römischen Geschichte*, Konstanz.

Shackleton Bailey, D.R. 1993. *Martial. Epigrams, Volume II, Books 6-10*, Cambridge, MA/Londen.

Shackleton Bailey, D.R. 2006. *Martial. Epigrams, Volume I, Books 1-5*, Cambridge, MA/Londen.

Shelton, J. 2013. *The Women of Pliny's Letters*, Londen.

Sherwin-White, A.N. 1966. *The Letters of Pliny. A historical and social commentary*, Oxford.

Watson, L. 2019. 'The Masculine and the Feminine in Epigram', in C. Henriksén (ed.), *A Companion to Ancient Epigram*, Hoboken, NJ, 93-109.

Over de auteur

Lidewij van Gils is universitair docent Latijn aan de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek richt zich voornamelijk op taalkundige aspecten van retorisch, historiografisch en epistolair proza uit de late Romeinse Republiek en het begin van de Romeinse Keizertijd. Sinds 2020 is ze voorzitter van het Meesterschapsteam Klassieke Talen, dat tot doel heeft vakdidactisch onderzoek te initiëren, te ondersteunen en erover te publiceren.